DE JEUGD
VAN ANTOON
DER KINDEREN
DOOR HEMZELF
BESCHREVEN
IN 1892

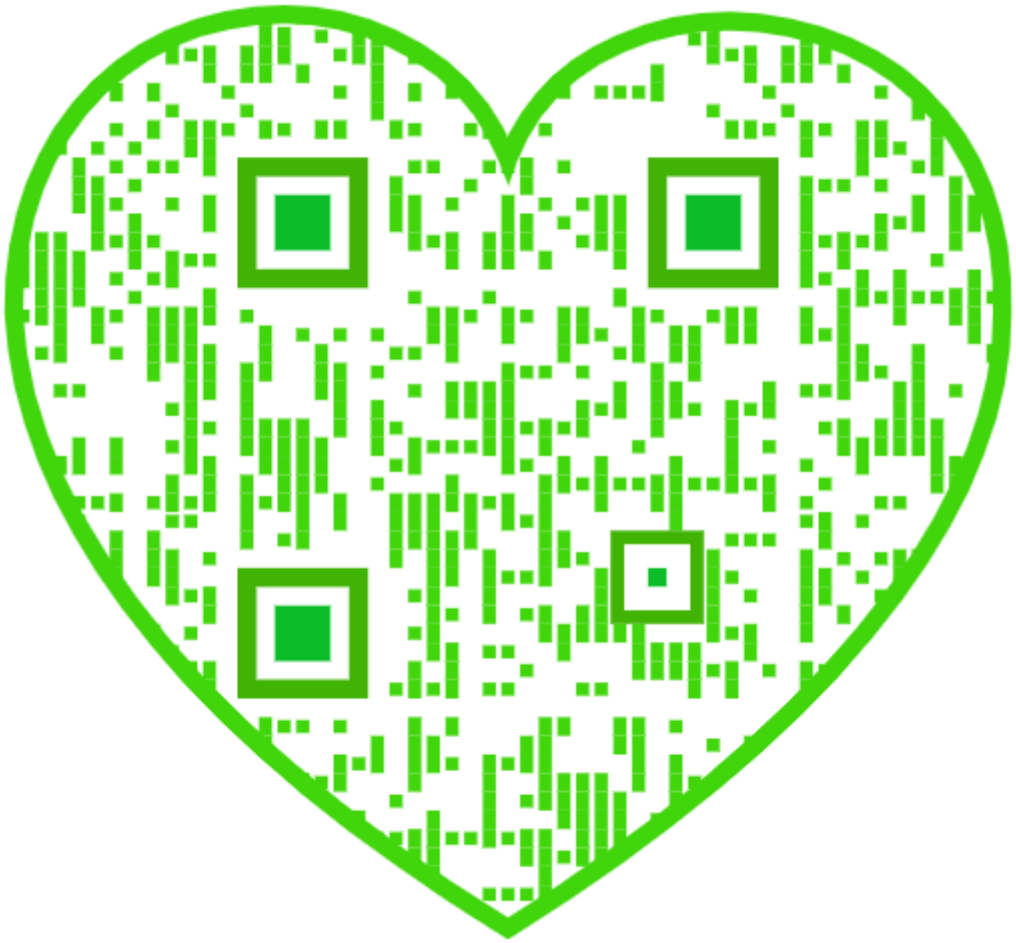

DE JEUGD VAN ANTOON DER KINDEREN

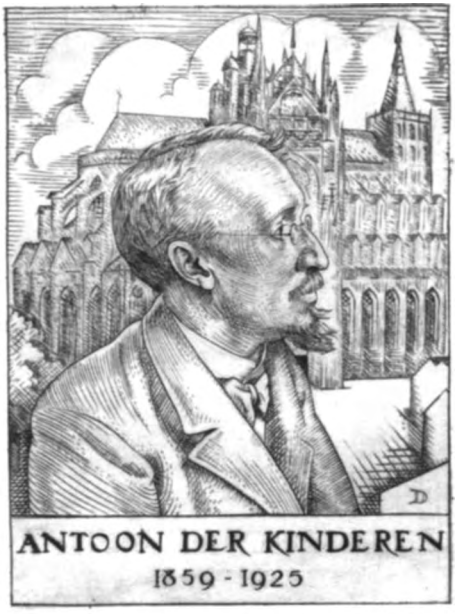

ANTOON DER KINDEREN

1859 - 1925

DE JEUGD VAN ANTOON DER KINDEREN

DOOR HEMZELF
BESCHREVEN
ANNO 1892

UITGEGEVEN DOOR C. A. J. VAN
DISHOECK TE BUSSUM - 1927

INLEIDING

Toen ik, na drie en dertig jaren, de blaadjes nog eens overlas, waarop Antoon der Kinderen in onzen verlovingstijd, ter vervulling van mijn wensch, het verhaal van zijn jeugd heeft opgeschreven, had ik ze liefst stil weer weggelegd, en ze, zoo lang ik nog leven zou, alleen voor mij zelf gehouden.

Maar toch, hoewel met schroom, en eerst na lange twijfeling, ben ik tot het inzicht gekomen, dat ik van den schat mijner herinneringen moet mededeelen aan Antoon der Kinderen's leerlingen, de jeugdige kunstenaars, die hij zoo hartelijk heeft lief gehad. Want hoe menigmaal hebben zij, door hun eerbiedige teederheid, vreugde gebracht over de vaak drukkende beslommeringen en teleurstellingen van zijn leven! Zou het dan niet ondankbaar zijn, om aan deze jonge vrienden, vertrouwelingen van zijn rijpere denkbeelden, het voorrecht te onthou-

den om ook zijn jeugd te leeren kennen, nu reeds, terwijl zij zelf nog jong zijn? Gaarne bied ik hun thans deze autobiografie. Ik geef ze woordelijk zooals zij werd opgesteld en alleen ontdaan van sommige uitvoerige mededeelingen omtrent familie omstandigheden en intieme betrekkingen, die voor anderen niet van belang zijn, terwijl enkele zinnen eenigszins gewijzigd moesten worden om nog levenden te ontzien. Nooit bestemd om gedrukt te worden, werd het levensverhaal zonder wikken en wegen neergeschreven; doch ik geloof, dat juist de onbevangen eenvoud der toch zoo kantige en gevoelige bewoordingen treffender is, dan de zorgvuldige woordenkeus van een meer overwogen levensverhaal ooit had kunnen zijn.

Helaas is het slechts een fragment, dat hier geboden kan worden. Het verhaal breekt plotseling af, — het werd nooit voltooid omdat nieuw ontluikende arbeid de ziel van den schilder ging vervullen

en hem geen vrijheid meer liet tot peinzend omzien naar het reeds verbleekend eigen verleden.
Het ware mij een schoone opgave geweest, om met behoedzaamheid te pogen het ontbrekende nog eenigszins aan te vullen; ik heb echter geen brieven noch andere bescheiden gevonden, die, den schrijver zelf het woord latend, dit zouden hebben mogelijk gemaakt.
De in zijn latere levensjaren zoo blijmoedige man, heeft als zoovele kunstenaars, een ernstige en zorgenvolle jeugd gehad. Moge het sobere verhaal daarvan nog ééns voor het laatst zijn leerlingen steunen en sterken in hun soms eveneens zoo zwaren levensstrijd. Moge het hun tevens een dieperen blik geven in den edelen geest van hun ouden Leermeester!
Aan de leerlingen van Antoon der Kinderen draag ik dit boekje op!

J. H. DER KINDEREN – BESIER.

Amsterdam, November 1926.

Wat ik van mijn familie weet, dat weet ik door de verhalen van mijn moeder. Zij kan die oude herinneringen heel aardig vertellen. 's Avonds bij de thee, in het donker — of ook wel onverschillig in den loop van een gesprek — dan kwam al het oude, donker-verborgen weten aan den dag; en de heldere oogjes van mijn moeder glinsterden.

Mijn overgrootouders van moeder's kant waren zeer welgestelde menschen, fabrikanten (leerlooiers) zooals men er nog in Noord-Brabant vindt, die groote zaken deden en stevig geld verdienden.

Er waren broers en zusters (zij woonden in St. Michels-Gestel, geloof ik) er waren familieportretten, ook van geestelijken (dat is in N.-Brabant natuurlijk iets respectabels) en er was mooi blauw porcelein en aardewerk.

Een dochter uit dit gezin werd de moeder van mijn moeder. De dood der ouders had het beheer der zaken in han-

den gegeven aan de zoons, die ruw met het geld omsprongen en alles opmaakten. Mijn moeder werd geboren in vrij behoeftige omstandigheden (in den Bosch) en was de jongste van vier of vijf broers en zusters.
Mijn overgrootvader van vaderszijde was kuiper — mijn grootvader was boekhouder, mijn vader goudsmid, en allen waren ze bekende zangers. Ik weet nog heel goed dat mij in mijn jeugd (ik was een jaar of acht) gevraagd werd of ik een zoon was van dien der Kinderen die zoo'n prachtigen bariton had. Daarmee werd mijn grootvader bedoeld, maar de kuiper moet een nog zwaarder geluid gehad hebben en mijn vader was een der vrome en ijverige leden van het zangkoor der kathedraal van Den Bosch.
Mijn vader heette Antonius Hendrikus der Kinderen, mijn moeder heet Hendrika de Rooy.
Hoe zij elkander hebben leeren kennen, weet ik niet precies, maar ik meen dat zij

bij elkaar in de buurt woonden, en dat zij elkaar al vroeg kenden. Mijn moeder moet een lief meisje geweest zijn. Zij moest het hoeden- en mutsen-maken leeren, want zij moest meehelpen in de verdiensten van het gezin. En ze was hierin zeer handig, want later verdiende ze er veel geld mee, vooral met mutsen-maken, wat in den Bosch toèn een winstgevend werkje was, omdat er zooveel rijk getooide mutsen gedragen werden.
Mijn vader's groot verlangen was om naar Parijs te gaan en daar zijn vak te leeren. Maar zijn ouders wilden het niet. 't Was toen in den tijd der Romantiek en een zijner makkers gaf het voorbeeld. Twee vrienden zouden hem uitgeleide doen tot voorbij Vught, maar onderweg zei de tweede dat hij óók wegging — zoodat mijn vader, als de jongste, alleen naar huis terugkeerde. Maar het volgend jaar ging hij ook, met nog een jongen. Zijn ouders wisten er niets van. In den avonddienst in de kerk werd het zijn moeder

verteld en „ze viel stijf neer" van ontsteltenis.
Mijn vader had toen reeds den heelen dag geloopen den kant naar Antwerpen op. Geld had hij niet: een gouden das-speldje had hij in Vught verkocht; een aanbeveling voor iemand te Antwerpen had hij verloren. Ik geloof dat hij 18 jaar was en dat hij de heele reis met een paar stuivers aanvaardde!
Het verhaal van deze reis, zooals dit nog bestaat in de herinnering en de fantasie van mijn moeder is waarlijk interessant. In 't begin heel veel moeilijkheden en werkelijk gebrek, eindelijk goede verdiensten en veel vroolijkheid in Parijs.
Na eenige jaren kwam Toon der Kinderen in de kleine stad terug als het type van een „artisan" uit die dagen. Mijn moeder verhaalt alleraardigst, dat hij alle dagen „pek in 't zwart liep en met een groote portefeuille onder z'n arm".
Hij was bleek en donker van haar en oogen. Zijn gezondheid had in België en

Frankrijk gevoelig geleden, maar in zijn vak was hij een „heele piet" geworden! De jongelui trouwden nu spoedig en zij begonnen den nieuwen tijd waarlijk niet te frivool. Om twee uur 's middags zat mijn moeder alweer mutsen te maken. Om een goud- en zilverzaak goed te kunnen drijven, daarvoor was veel geld noodig. Moeder verdiende met haar mutsenaffaire het geld voor de huishouding; wat de man verdiende, dat vermeerderde het bedrijfskapitaal van de goud- en zilverfabriek. Die ging heel sterk vooruit; de arbeid van mijn vader werd erg gezocht. Nù nog kun je in ouderwetsche goud- en zilver-winkels komen, waar je soms nog eenig in baroklijn georneerd stuk tafelzilver wordt gepresenteerd met de mededeeling:„ja, zóó komt 't tegenwoordig niet veel meer voor; dat was solied werk"! Er zit werkelijk nog eenig karakter, een overblijfsel van stijl in dit werk en zijn ornamentiek.
Er kwamen negen kinderen en van die ne-

gen ben ik de jongste. Van mijn acht broers en zusters heb ik er maar drie gekend: de beide zusters, die nu nog leven en een broer, die in 1875 gestorven is.
Ik werd geboren den 20sten December 1859. Mijn moeder bleef in de dagen die aan mijn geboorte vooraf gingen, tot den laatsten dag uitgaan. Er werden toen in Den Bosch nog veel kapmantels gedragen, dat zijn groote, wijde, in verticale plooien neervallende mantels zonder mouwen, met een kap er op, zooals de vrouwtjes in de 17e eeuw ze al droegen, verbeeld ik me. In zoo'n antiek kostuum ging mijn moeder den 19den Dec. 1859 nog een wandeling doen om zich er van te overtuigen, dat een nieuwe mantel van een harer vriendinnen niet mooier was dan de hare. Zij ging langs de St. Janskerk, bezocht de vriendin en keerde langs den St. Jan terug. Maar toen ze bij de groote kerk kwam, toen overvielen haar zoo felle pijnen dat ze zeer angstig werd; aan het ijzeren hek hield ze zich vast tot het wat

over was; toen ging ze weer bemoedigd verder. Den volgenden morgen vroeg, werd ik geboren. Willem Molkenboer, mijn toekomstige zwager, woonde in die dagen bij ons in. Hij zou het beeldhouwen leeren in Den Bosch op een der ateliers voor kerkelijke kunst. Hij was een grappenmaker en voorspelde dat ik huzaar zou worden, omdat ik zulke groote handen had. Ik werd gedoopt en heette Antonius Johannes.

Van mijn vroegste jeugd weet ik dit: Een ouderwetsch huis in de Vughterstraat, de straat waar de boeren met hun karren passeerden als ze naar de markt gingen, en waar de militairen langs kwamen. Vaag herinner ik me een paar achterelkaar liggende kamers met glazen afsluiting, duidelijker een werkplaats, waar de knechts werkten bij fornuizen, haarden, aambeelden, tonnen met donker water en puimsteen, een pletmachine, graveerijzers, de heele toestel van zware ijzerachtige gereedschappen, die bij het

bewerken van zilver te pas kwamen. De fabriek zag uit op een binnenplaatsje, en daar achter liep de Dieze, een traag troebel water.
In de fabriek — ik geloof dat de inrichting, naar Bosch' gebruik de „Winkel" heette, niettegenstaande het heelemaal geen winkel was — gebeurden soms belangrijke dingen. Eens werd — mijn vader werkte veel voor kerken en ook voor de kathedraal — de geheele zilverschat der kathedraal gewogen: een karrevracht kostbaarheden. De voornaamste gewijde vaten en kandelabers, cibories, kruisen, ampullen en Godslampen, kwamen bij ons in huis. Dan werden de voorste vingers van mijn vader gewijd, omdat hij anders al deze dingen niet aanraken mocht. En met bizondere veneratie vertelt mijn moeder, dat hij eens een zilveren scepter plaatste in de hand van het wonderdadige Moeder Gods-beeld, dat daarvoor bij ons in huis kwam.
Maar van al deze dingen merkte ik niets.

Ik was een teer, niet sterk kindje en moeders lieveling, geloof ik, naar 't hooren zeggen. Ik weet alleen dat ik heel graag prentjes kleurde. Toen ik een jaar of zes was, had ik eens een „bidprentje" gekleurd, dat mijn vader overal liet zien en waar hij erg trotsch op was. En bij mijn zevenden verjaardag kreeg ik een teekenboek; op een vierkant etiket stond in hooge drukletters:

TOON DER KINDEREN.

Dat had mijn vader er op gezet — ik zie het nog — en ik begon direct met op het eerste blad een ridderkop te teekenen. Ik weet niet hoe ik daaraan gekomen ben, maar ik heb eenige jaren lang bij voorkeur ridderkoppen geteekend. Dat waren booze gezichten en profil, met een helm op, waaraan een lange pluim hing. Vóór ik acht jaar werd, stierf mijn vader: den 6den December 1867.
Hij was een vroom en nobel man geweest en dikwijls heb ik gedacht, dat het leven

van mijn werk de voortzetting was — het voortbestaan van zijn „goeden wil" in een andere generatie. Ik heb nooit iets anders dan goeds van hem gehoord. Hij was geen casuist, maar hij was een vrome van hart. Hij was de trouwste armenbezoeker en met zijn collegas in deze taak kon hij het moeilijk vinden. „Je moet niet bij deze menschen komen", zei hij, „om ze te berispen en daar strenge gezichten te zetten; maar je moet bij hen gaan zitten en praten met hen over hun nooden en bewijzen hun hartelijkheid." In zijn parochie kon ook niemand zooveel gedaan krijgen als hij en hij was voor velen een hulp. Ik zie nog hoe hij 's Zondags in de kerk zat bij de arme jongens, die een voorbeeld moesten hebben en iemand bij zich voor wien ze respect voelden. Maar ik „zie" hem heel weinig en ik zou niet kunnen zeggen hoe hij liep.
Toen hij stierf was er geen kapitaal; alleen was er een huis gekocht, en wij waren verhuisd van de sombere woning in

de Vughterstraat, naar de lichtere in de Postelstraat. Er bleef wel een zware hypotheek op het huis liggen, maar deze bezitting was toch een groote steun voor mijn moeder. Toen het gekocht zou worden, moesten er op een oogenblik nog vier of vijf honderd gulden zijn. Mijn moeder had een geheim spaarpotje en gaf wat er noodig was. Groote boosheid van vader! — dat moeder zóó geheimzinnig geweest was! De dokter (die mij dit verteld heeft) kwam juist binnen, en herstelde den vrede. „Ik word thuis ook wel eens verrast door briefjes" zei hij, „maar 't zijn altijd heel andere."
De vrede werd gesloten en het huis was gekocht. 't Was een leuk huis met een 16den eeuwschen topgevel, een trapgevel met een paar leeuwenkoppen en bovenop een druiventros. 't Moest echter een mooien modernen gevel krijgen van blanke cement; en er moesten nieuwerwetsche ramen in, de kamers vergroot en het dak hersteld. De heele voorgevel

werd over den grond gehaald en een gemakkelijkere, lichtere, nieuwe façade werd opgetrokken en iedereen zei dat het mooi was!
Maar mijn vader had er slechts kort plezier van, en toen alles voltooid was, stierf hij plotseling. Hij was 44 jaar oud.
Mijn moeder, die met vier kinderen achter bleef, heeft zich in die moeilijke dagen altijd sterk en veerkrachtig getoond.
Door den betrekkelijken bloei der zaak van mijn vader waren we in de familie in een zekeren stand gekomen. In ons huis waren de ouders van weerskanten op hun ouden dag verzorgd geworden, ze waren op vaders kosten naar buiten gezonden. Door den aard van het werk, werd de werkplaats bezocht door maatschappelijk welgestelden en vader had zich onbetwist in het kleine stadje, bij die hem kenden, groote achting verworven.
Moeder had dus iets te bewaren, en ze heeft dat trouw gedaan. De zaak werd

verkocht, het benedenhuis werd verhuurd en er werden een paar heeren in den kost genomen. Er werd heel hard gewerkt en het was ten slotte een heel blijmoedig gezin.
Terwijl al deze omstandigheden zich ontwikkelden, was ik een beetje een jongen geworden. Buiten mijn herinneringen aan het teekenen, vind ik niet veel wat in mijn hoofd gebleven is uit die tijden. De dood van mijn vader verbaasde mij meer dan dat ze mij verdriette. Ik begreep er niets van. In starre dofheid stond ik bij de lijkkist te kijken naar zijn verwond hoofd (hij was in den gang gevallen). Ik stond daar zoo lang tot een paar mannen mij meenamen, maar ik had geen gevoel van dezen dood.
Ook van de verandering der omstandigheden heb ik niets gemerkt, en 't is in mijn hoofd alsof ik tot mijn 19de jaar altijd in zorg geleefd heb.
Maar ik wist niet anders of het hoorde zoo.

Ik was schuchter en timide. Toen ik later eens las dat Conscience zoo bang voor de menschen was, toen kon ik dat zoo begrijpen. Door de zorg van vader was ik, in overleg met den Pastoor, naar de openbare school gezonden. Daar vond ik de eerste vriendjes, jongens die allemaal maatschappelijk in veel betere omstandigheden waren dan ik. Dat voelde ik heel vroeg, en ik voelde 't als iets hinderend-verdrietigs. Dat maakte me, bij zuivere „pretjes", stil en verlegen. Maar ik vergat 't wanneer er iets gedaan werd. We deden heel druk aan allerlei vertooningen, chineesche schim, goochelen en komedie, en we brachten het eindelijk zoover, dat we een komedieclub gevormd hadden, die eenige malen bij ons aan huis haar uitvoeringen gaf. Dat was toen een aardige tijd.

Op school ging het heel gewoon. Ik was volstrekt niet ondeugend, geen wilde rakkert van een jongen, maar ook niet teruggetrokken. Ik deed in alles mee, maar ze-

ker had ik geen neiging tot hardheid; ik was een stille jongen, dien men niet gauw opmerkte. Ofschoon ik niet in alle opzichten de eerste van mijn klasse was, behoorde ik toch wel tot een der goeden. Maar in groote kalmte leefde in mij het idee, dat maar één ding telde: de eerste te zijn.
't Fransch alleen — daar was ik erg in ten achteren. Ik deed er ook niets voor en ik had volstrekt geen inzicht in de beteekenis van al die regels en uitzonderingen; 't leek mij zuivere willekeur. In grammatica voelde ik iets vijandigs en ik denk nu ineens dat het komt omdat er absoluut geen rythme inzit: 't is alles horten en stooten. De eerste maal dat er overgeplaatst werd, van de laagste klasse in een hoogere, moest ik blijven zitten. Ik zat in de schoolbanken te huilen. Uit de Fransche les zou ik met plezier 's avonds stilletjes thuis gebleven zijn, en ik deed dat ook soms. Werd ik door iemand van huis gezien, dan liep ik in mijn angst voor wat er komen zou, recht naar de groote kerk

om te bidden. Dat was in momenten van vrees altijd mijn eerste gang.
Ik las al wat ik krijgen kon, en volgens mijn onderwijzers was dit aan mijn opstellen te zien. Teekenen deed ik nog altijd veel. Een portret van Napoleon, dat in een katholieke illustratie gestaan had, teekende ik met zwart krijt in levensgrootte na, en ik was erg blij toen een der onderwijzers, wiens vader schilder was en die privaatles in het teekenen gaf, mij vroeg of ik ook bij hem op de les wou komen. Later kwam ik op de teekenklasse aan de kweekschool.
Maar bizonder herinner ik mij de avonden waarin deze zomerdagen eindigden. Om zeven uur was de avondschool uit; dan ging ik met mijn fransche boeken en mijn teekencahier naar het Lof in de Kruiskerk. Dat was een groote, witgekalkte renaissance kerk, met zuilen en gewelven en rozetten. Tusschen de zuilen in stonden hier en daar in expressieve standen verschillende heiligen, levensgroote

beelden, wit als de heele architectuur: — St. Antonius, St. Jozef, St. Theresia, St. Anna, — ik zie ze bijna allen nog. En door het overal schijnende wit had de kerk iets rustigs, ascetisch vrooms. 's Zomers 's avonds was er om zeven uur Lof: een kleine dienst van eenige gebeden en lofzangen, eindigende in den zegen met het Sacrament, dat bij zilveren schellengeluid in de van plechtige stilte vervulde ruimte, over de hoofden der geloovigen geheven werd. Voor het altaar staande, het aangezicht naar het volk gekeerd, toonde de priester hoog het gouden sieraad dat de blanke Hostie bevatte. Dan klonken er schellen, de misdienaars zwaaiden de wierookvaten en het volk boog zich. Den geheelen korten dienst door hadden dan eenige der beste zangers uit de stad, in werkelijk naïve toewijding (want er was hoegenaamd geen publiek) allerlei geestelijke liederen gezongen. Maar na dezen zegen dreunde alleen het orgel nog een paar accoorden

na, en de dienst was uit. De duisternis was dan reeds in de kerk. Nu kwam ook de stilte en zacht verliep het leven. Zwijgende zwarte vrouwtjes verschoven hun stoelen over de blauwe hardsteenen (het krassende geluid sloeg in eens door de heele kerk: zoo leeg en stil werd ze); de weinige mannen met hun zware stappen waren al voorgegaan. Dan was alles weg en in heilige blankheid wachtte de kerkruimte het mysterie van den nacht. Het H. Sacrament was weggeborgen in het Tabernakel, en alleen gloeide nog, heel innig, het roode lichtje van de Godslamp. Ik vond dezen stillen avonddienst heel mooi en ik zou nog allerlei kleine sensaties kunnen opschrijven, die mij daarvan zijn bijgebleven.

In die dagen kreeg ik ook mijn eersten schildersezel. Tegenover ons woonde een heusche kunstschilder. Zijn kinderen hadden een zaak in porcelein, glas en aardewerk, maar hij was een teruggetrokken man, die veel aan asthma leed

en schilderijtjes maakte zooals zijn tijd voorschreef: kaarslichtjes en maanlichtjes en kleine portretjes. Met zijn zoontje, dat een paar jaar ouder was dan ik, speelde ik 's avonds op straat, waar 't heel stil was, want er passeerde niemand, en ook geen rijtuigen. Dat zoontje bracht mij in verstolen momenten wel eens heel stilletjes in de kamer van zijn vader, een gewone burger-huiskamer; maar hier en daar stond, o zoo verlegen, een paletstok, een schildersezel, een ledepop, een open blikken schilderdoos met blaasjes verf en een droog palet. Of 't door 't zien van deze dingen kwam, weet ik niet, maar in elk geval, op een goeden dag begon ik om een ezel met een teekenbord te zeuren. Daar zou ik dan met krijt op kunnen teekenen. Er werd om raad gevraagd of dat mij van eenig nut zou kunnen zijn, en waarlijk, tot mijn overgroote blijdschap kwam er een ezeltje en een glimmend zwart bord. Ik was toen een jaar of twaalf.

Maar mijn eerste zoeken naar geestelijke aandoeningen bracht mij, behalve naar de Kruiskerk, waar het mooie avondlof gezongen werd, naar een korte winkelstraat, waar voor sommige ramen prenten te koop hingen. De straat heette de Minderbroederstraat, maar de boeren van buiten noemen ze „het beddestraatje" wat ik heel leuk vind. Want in die straat zijn vooral eenige kleine, burger meubelaffaires en daar schijnen in de eerste plaats bedden bij te behooren. En elke winkel exposeerde aan deur en venster en op de stoep, zoodat de passage soms moeilijk was, bedden en kussens en wollen dekens. Maar een bescheiden deel van het ameublement, dat waren de gekleurde prenten in glimmende mahoniehouten lijsten. Eén van die prenten, die erg in den smaak scheen te vallen, want ik heb ze heel dikwijls gezien, trok mij bizonder aan. 't Was de Weg des Goeds, en de Weg des Kwaads. Onder aan de poort ging de eene weg links naar

boven — de breede —, het smalle pad der deugd ging rechts naar boven. Op den linkerweg daar werden 's werelds ondeugden voorgesteld. Daar begonnen de menschen in herbergen te loopen en te drinken, daar zag je ze in danshuizen gaan, daar bedrogen ze elkaar en sloegen elkaar dood; daar was muziek en vroolijkheid en bedrog, en dat ging hooger en hooger, tot ze aan den vlammenden en rookenden ingang der hel door duivelsche klauwen werden aangepakt en omlaag gegooid. Op het smalle rechterpad ging het stil naar boven. Overal waren poortjes en afsluitingen, die het onmogelijk maakten om in groote gezelschappen den tocht te maken. Men ging hier bijna eenzaam. En langs den weg waren kluizenaars, en de Werken van Barmhartigheid werden hier betoond, tot bovenaan de H. Petrus de poorten der Hemelen ontsloot, waar Engelen muziek maakten op violen. Deze prent bleef mij heel lang interesseeren, en ik denk nu in

eens dat er nog een mooi ding van te maken zou zijn. Den St. Jan zag ik niet, maar de plaat uit het Beddestraatje kende ik van buiten.
Twee andere „schilderijen" (de dingen waren alle heel primitief gedaan: gekleurde houtgravures of steendrukken) hielden mij ook nogal bezig — de rest, Madonna en Christuskoppen en al de Bijbelsche voorstellingen, liet mij volkomen koud.
Die twee waren: „de Dood van den Rechtvaardige", en „de Dood (of liever „het uiterste", dat is een Roomscher woord) van den Booze". Op de eerste prent zag je in blank linnen en op het met zorg opgemaakte bed, den stervende, kalm berustend; biddende en weenende omstanders; den priester in de ritueele kleeding, die hem de laatste sacramenten toediende en aan het hoofd van den zieke, de Engelbewaarder, wachtende op de ziel, die aan zijn hoede was toevertrouwd geweest.

Op de andere prent lag de stervende, hij wrong zich in woedende gebaren op zijn bed, en om hem stonden zijn zonden en de menschen die hij bedrogen en mishandeld had; en duivelen tortureerden hem en wachtten grijnzend op zijn ziel, die hun niet ontgaan zou.
Ik geloof dat het zien van deze prenten mij de eerste bewuste kunstindrukken gegeven heeft. Toen kwamen de stille muziekale avonden in de Kruiskerk, en toen naderde een nieuwe periode in mijn leven.

In den zomer van 1874 (ik was toen 14 jaar) moest ik examen doen voor de Rijkskweekschool voor Onderwijzers in 's-Hertogenbosch. Niet omdat ik zoo'n bizondere neiging of geschiktheid toonde voor dezen vorm van opleiding en voor deze roeping, maar omdat de omstandigheden geen beteren weg openlieten. Op de Kweekschool kregen de jongens een goede opleiding en het kostte niets, integendeel, ik kreeg nog vergoeding voor

„kost en inwoning", zooals dat heette. Ik moest voor dit examen naar Middelburg. Het was vergelijkend, er waren 60 kandidaten en slechts 20 konden worden aangenomen.
't Schijnt mij nu, alsof van den dag en het uur af, dat ik op den trein ging naar Middelburg, totdat ik de Kweekschool verliet, dat deze jaren mij maar gedeeltelijk toebehoorden. Ik denk nooit meer over dien tijd, en als ik er over schrijven moet, dan moet ik dit bij besluit doen — want ik voel niets voor de overwegende herinneringen uit die dagen.
Mijn eigen geest en karakter begonnen in die jaren zacht naar buiten te dringen — mij dunkt, zooals de bloemblaren de sluiting der schuttende dekbladeren splijten. Maar wat er van mijzelf aan den dag kwam, dat was zóó, zóó verschillend van de omgeving.
Voor een der hoofd-leeraren waren we allen geweldig bang. Hij was gezet, had golvend blond haar en een altijd zorgend,

streng gezicht. Hij was wel katholiek van geboorte, maar in geen enkel opzicht van gevoel. Hij was een positivist die mij ergerde met wat hij als wijsheid meende ontdekt te hebben: „al wat je weet, dat kun je ook zeggen". Hij redeneerde altijd als een wiskunde boek, maar ik geloof niet dat ik ooit tegen hem zou zijn opgestaan. Ik zat altijd zoo stil mogelijk in zijn lessen. En wanneer hij met zijn streng, mondain-Inquisiteursgezicht begon te vragen — dan zat ik op mijn bank in stilte „wees gegroetjes te bidden", dat hij mij toch maar zou overslaan.
Hij had in elk geval eenig karakter. De andere leeraren hebben weinig indruk op mij gemaakt, maar aan de uiterste grens stonden weer een paar aardige, de twee, die het minst mee telden: de muziekleeraar en de teekenleeraar. Dat ik het juist bij die twee heel goed maakte, en dat ik daar (vooral in de teekenzaal) al mijn vrijen tijd besteedde, daarvoor had men niet alleen geen respect, maar

men vond 't verkeerd. De heeren begrepen dat ik hun ontsnapte, en dat zij niets aan mij hadden.
't Allerslechtst maakte ik het bij den leeraar in het Fransch. Ik had een afkeer van grammaire en begreep niets van taalregels, en deed ook geen moeite om het dorre voedsel in mij op te nemen. Voor geschiedenis interesseerde ik mij zeer en had daarover voortdurend den leeraar iets te vragen, soms had ik hem ook wel te bestrijden.
De teekenleeraar was in Antwerpen op de academie geweest en had zelfs een schilderij van Rubens gecopieerd. Ik doezelde geweldig groote teekeningen naar alle gipsen modellen die er waren en begon ook portretten te maken van andere kweekelingen. Buiten de les-uren, in de vacanties en op Zondagen, dan mocht ik van de teekenzaal vrij gebruik maken. Maar de kachel mocht ik 's winters niet voor mij alleen aansteken en ik herinner mij Kerstdagen waarop ik in de tee-

kenzaal mijn studies afwisselde met gymnastische oefeningen, om warm te blijven.
Den leeraar in de muziek noemden wij „den Apol". Ik was direct op goeden voet met hem. Want ik zong toen nogal, en wou er graag wat van leeren. Ik luisterde naar hem en dat deden de anderen niet. Zoo leerde ik gauw wat van muziek zingen. Maar pianospelen naar die afschuwelijke vingeroefeningen, daar wou ik niet aan. Wel leerde ik thuis uit mijzelf wat spelen; ik wist waar g lag en nu telde ik de andere noten uit, naar boven en naar beneden. Zoo leerde ik de ligging op de piano; de beteekenis der muziekale teekens leerde ik op de zangles.
En in de zangles maakte ik mij langzamerhand voor onzen Apol zeer verdienstelijk.
Des Zondags was er een zoogenaamde koorles; dan moesten àl de leerlingen samen lichte koorwerken zingen. Dat was voor den Apol een heele toer. Want

daar kwam nog bij dat het aantal leerlingen zeer was toegenomen.
Nu bestond er aan de kweekschool een zangvereeniging, en was ik op de school zelf betrekkelijk niets bizonders, in de zangvereeniging was ik heer en meester. Er was in het bestuur een president en een directeur; ik was president en directeur samen. En in die waardigheden dirigeerde ik 's Zondags ook de koorklasse, tot groote blijdschap van den Apol, die soms op de piano accompagneerde, soms eenvoudig aanmoedigde en applaudisseerde.
De zangvereeniging, die Aurora heette, kwam tot „nooit gekenden bloei," — wij gaven uitvoeringen en maakten den directeur tot Beschermheer. Bij het einde van den cursus, toen wij de kweekschool als gediplomeerde onderwijzers zouden verlaten, gaf de zangvereeniging een matinée waarop de leeraren met hun dames gevraagd werden, en toen wij ten slotte een afscheidslied gezongen had-

den — toen moest ik heel gauw van het directeurs-lessenaartje wegloopen omdat ik begon te schreien. Ik kon het niet tegen houden. Trouwens, dit heb ik altijd gehad en ik heb het nog. 't Is voor een deel zenuwwerking. En dan doet het mij goed om 't eens uit te kunnen snikken — 't heerlijke schreien!
Maar ik geloof dat niemand van het incident iets merkte, — en de plechtigheid was afgeloopen.
Terwijl het leven aan de kweekschool zoo voortging, was er thuis veel gebeurd. Ons gezin was nu en dan varieerende door de heeren, die bij ons inwoonden. Ik voelde dit niet als iets onaangenaams, ook niet als iets prettigs. 't Behoorde nu eenmaal zoo, 't was als een groote familie. Moeder bestuurde alles met groote activiteit en zeer verstandig overleg en de menschen voelden zich bij ons thuis. Er was soms veel te doen en er is een tijd geweest, dat de allerzwaarste zorg op ons huis drukte. Dit was door den

dood van mijn broer.
Hij was een levenslustige, hoogmoedige, zwakke jongen. Onder zijn vrienden was geen feest mogelijk als hij er niet bij was. Hij feestte graag en het streelde hem, dat zijn blijheid zoo'n succes had.
't Bossche groote feest bij uitnemendheid, dat is het Carnaval. Nu, in de laatste jaren is het wel aan 't afnemen, maar toen was het nog in zijn volle kracht. 't Is een feest voor iedereen, o er is wel een aardige kant aan. Ik bezit op 't oogenblik niet de frischheid om 't karakter er van in een paar woorden te preciseeren, maar 't is een van die dingen, die aan een vroeger, heel mooi publiek leven herinneren. Er bestaat dan voor een tijd niet de scherpe afscheiding tusschen de menschen; de vroolijkheid, de blijheid, omvat hen allen. En er is een vrijheid van spreken, een publieke kritiek, die omdat ze in een slechten tijd is, wel eens iets bedenkelijks heeft, maar die in haren oorsprong aan een zeer frisch leven her-

innert. In elk geval — 't zijn uitgelaten dagen, die carnavalsdagen — ik heb er nooit iets voor gevoeld dan als toeschouwer, maar mijn broer deed geducht mee. 't Feest valt in den winter: dan werd er uit gloeiend verhitte zalen naar buiten geloopen, er werd gedanst, gezongen, geschreeuwd dikwijls: een echt zuidelijke pret, in een noordelijk klimaat. Jan werd ziek, nam zich niet in acht, werd weer ziek, zat een jaar thuis, altijd in de angsten van een jongen man die zoo zielsgraag leven wou en die sterven ging. Het schrikkelijk triestige van het geval is mij zeer bijgebleven. Menigmaal ben ik 's nachts door hem opgebeld (wij sliepen in twee kamertjes vlak bij elkaar) om nog naar den dokter en den apotheker te gaan.

Hij wou niet sterven. Hij maakte zich mooi, tegen den naderenden dood in; ik zie hem nog voor den spiegel staan....

Zoo kwam de winter van 1875. Alles was geprobeerd, hij was lang buiten geweest

en allerlei geneesmiddelen waren op hem beproefd. — Met Kerstmis stierf hij.
Hij was zeer vroom en deed de eene godsdienstige oefening na de andere. Op Kerstmismorgen meende hij dat God een wonder aan hem zou doen. 's Middags, terwijl mijn zuster en ik in de Kerk waren, is hij plotseling in moeder's armen gestorven.
Dit was een zware tijd voor mijn moeder. Dat ziekbed had heel veel geld gekost. Bij de loting was Jan goedgekeurd, zoodat zij een remplaçant moest koopen, maar vooral had het alles gevergd van haar moreele en physieke krachten. Ik heb veel langer en met nog meer droefenis hooren spreken van den dood van Jan, dan van den dood van vader.

ls een gebeurtenis buiten de Kweekschool in die jaren herinner ik mij mijn kennismaking met het boek van Gugel, „Geschiedenis der bouwstijlen". Ik was heelemaal ingenomen door

dat boek dat mij in eens liet zien van de wonderen der wereld: de monumenten van Egypte en Griekenland en de Middeleeuwen. Vanuit een duffe school werd ik in tuinen en paleizen gevoerd.
In de eerste nummers van een kweekelingen weekblaadje „Ons Nut en Genoegen", dat wij in dien tijd begonnen uit te geven, schreef ik een lang artikel over het onvoldoende van een geschiedenis, die de artistieke gebeurtenissen van niet even groot belang rekende als de staatkundige.
In die dagen — ik was toen zestien jaar — werd ik ook voor het eerst verliefd.
Ik was heel dikwijls verliefd. Ik herinner 't mij nu in eens allemaal.... hoe ik in de catechismusbanken opstond om in de meisjesbanken even Anna v. G. in haar arm te bijten — heel lang geleden, ik was toen hoogstens zeven jaar, — zuiver uit liefde.
Later was ik verliefd op de meisjes v. C. maar ik durfde er niets van te laten mer-

ken. Toen kwam ik op de oefenschool, (de lagere school) en ik wandelde wel eens met een paar vriendjes op straat. Nu werd ik erg verliefd op Jet H. Zij liep altijd in heele lichte kleedjes en had lang blond haar. Ik was erg gelukkig wanneer ik haar heel dikwijls tegenkwam, of wanneer wij eens heel verlegen een woord tegen elkaar zeggen konden. Toen Mientje K. ook een mooi meisje. Maar dat was alles in groote kinderlijkheid en ik had nooit een van deze meisjes een zoen gegeven.
Maar in den zomer van '70 kwam een Rotterdamsch nichtje bij ons logeeren. Zij reisde in gezelschap van een ander Rotterdamsch meisje, dat bij een Bosschen fabrikant logeeren zou. Zoo kwam zij ook bij ons aan huis.
Zij bleef een week of drie in Den Bosch, en toen zij weg ging, toen meenden wij dat wij erg veel van elkaar hielden en ik had groot verdriet. Zij heette Marie. — Deze verliefdheid is mijn grootste vergissing uit die jaren geweest. Alleen heb ik

er heel veel uit geleerd. Niettegenstaande het door ons beider families gemerkt werd, en een dergelijke verhouding op dien leeftijd en in mijn positie allerdolst was, verzette niemand er zich tegen. Dit was mijn heil.
Ik zag haar maar heel zelden, misschien ééns, hoogstens tweemaal in een jaar. En ik schreef haar zoo nu en dan eens, want dat moest zeer geheim gebeuren. Langzaam, langzaam bleek 't mij, dat zij volstrekt niet, o heelemaal niet, het mystieke antwoord was dat ik verlangde op mijn eigen ziele-verlangens. 't Was voor mij absoluut geen grapje geweest, ik werd van een nog onnoembaar verlangen heel innig beroerd en twee van mijn jonge levensjaren hebben er een mooie voeling en ernst door gekregen. Maar het was alleen mijzelf dat oprees in mij, mijn leven dat in een nieuwe ontbloeiing zich keeren wou naar een zon....
Ik was gekrenkt en teleurgesteld, toen ik zag dat het meisje niets was dan —

een meisje, een jonge blijde vrouw, dat zij niets had van dat andere, geheimzinnige zieleleven — dat mijn vereering gekeerd was geweest naar iets leegs!
Langzaam stierf het geval vanzelf.

In 1878 was mijn leertijd aan de Kweekschool voorbij en annonceerden zich de examens.
Na volbrachte studie was men zeker gehouden de hulponderwijzers-akte te halen, bijna allen verkregen er een akte voor teekenen of gymnastiek bij en sommigen ook nog wiskunde. Heel enkele malen gebeurde het dat een oudere leerling in de gelegenheid was er nog examen Fransch of landbouw bij te doen.
Ik deed examen voor onderwijzer, voor teekenen, gymnastiek en wiskunde. Ik was geweldig gelukkig en 't heele ceremonieel maakte volstrekt geen indruk op mij.
Tegen mijn verwachting was ik voor hulponderwijzer, voor teekenen en, wat ik het minst verwacht had, voor wiskun-

de nummer één.
Ik was erg verbaasd en blij. Er werd altijd met groote belangstelling geïnformeerd naar de rangnummers. Toen de akten voor hulponderwijzer zouden worden uitgereikt, en de Inspecteur Verheyen met een heel vleiende speech aan mij begon, toen voelde ik mij door die onderscheiding boven al die anderen, toekomstige onderwijzers, (een onderscheiding die de Heeren van de Kweekschool nooit hadden kunnen maken) erg gelukkig. Ze was mij een voldoening na miskenning.
Voor gymnastiek werd ik afgewezen, omdat ik niet mooi genoeg voor de klasse stond — maar om allerlei redenen liet dit mij vreeselijk koud.
Toen de eerste uitslag mij bekend was, rende ik naar huis en vloog mijn Moeder schreiend om den hals. Wij waren allen blij, en mijn toekomstige zwager Schultze deed mij een complete editie van Goethe cadeau, die ik nog heb.

Nu komen de mooiere dagen. Door de goede zorg van familieleden werd een regeling getroffen waardoor mijn moeder in betere omstandigheden kwam. Zij nam nu voortaan geen vreemde menschen meer in huis, en ik behoefde geen onderwijzer te worden; althans niet direct.

Nu, 't was altijd de verwachting geweest, dat ik ook examen Middelbaar Onderwijs teekenen zou doen. Het studeeren daarvoor werd mij nu gemakkelijker.

Ik dacht daarbij zelf absoluut niet aan wat er komen zou. Het vooruitzicht dat ik nu heel veel zou kunnen teekenen vond ik heerlijk, en ook dat ik niet meer naar de kweekschool hoefde, waar vier jaar lang, zooveel dingen mij ontzettend gegriefd hadden.

Tot op dien tijd had ik nog nooit één bizonder man ontmoet. Ik had ook nog nooit iets van moderne kunst gezien; er kwam niets in Den Bosch, er gebeurde niets.

Zoo kwam ik in het einde van 1878 op de Koninklijke school voor Nuttige en Beeldende Kunsten te 's Bosch, waarvan toen sedert eenige maanden J. Th. Stracké directeur was. Bij den architect der St. Janskerk zou ik onderricht krijgen in bouwkundig en rechtlijnig teekenen en op de Hoogere Burgerschool volgde ik den cursus in beschrijvende meetkunde. Alles in voorbereiding tot de verschillende examens Middelbaar Onderwijs, handteekenen, rechtlijnig teekenen en boetseeren.
Eerst echter ging ik naar Delft om daar het examen eens gedurende een paar weken bij te wonen, dan zou ik ongeveer weten wat er gevraagd werd. Het heele geval was mij tot zeer weinig leering. Maar in Rotterdam was het opera seizoen begonnen en dat was een nieuwe prachtige wereld.
't Was in October 1878, in December zou ik 19 jaar worden. Ik had nog nooit een opera gehoord; 't eenige muzikale genot dat ik gekend had, dat had ik moeten zoe-

ken op de concerten der Bossche Liedertafel, waarvan mij geen enkel souvenir is bijgebleven. Maar de opera!! dat was iets. Ik zag te Rotterdam eerst Jessonde van Spohr, toen Figaro's Hochzeit, Die Zauberflöte, Das Goldene Kreuz, en... en... Tannhäuser. 't Was mij allemaal nieuw, ik bedoel niet als muziek, want ik kende uit de meeste opera's allerlei stukken... maar nieuw was mij het in het leven treden der muziek op dèze wijze, verbonden aan een handeling, alles opnemende, mannen- en vrouwenstemmen, al den rijkdom van een orkest, — voerende tot een groote, de handeling overspannende en verklarende harmonie.
Daardoor kreeg alles wat ik hoorde iets moois en belangrijks voor mij — en zelfs voor de slappe muziek van „das Goldene Kreuz" voelde ik toen nog iets. Heel mooi vond ik sommige aria's uit de opera's van Mozart... 't prachtige brief-duet... maar het eenige werk dat mij werkelijk schudde en mij voor een heelen tijd vasthield,

dat was Tannhäuser. Onder de kleine collectie pianomuziek die ik had, was een fantasie op Tannhäuser. Verschillende malen had ik getracht die te spelen, maar ik kon er niets van maken, ik begreep er niets van. Zonder eenige kennis van wat Wagner was of wilde, ging ik naar de opera. 't Was mij zuiver een openbaring, die ik in eens heelemaal begreep, en die mij daardoor groot geluk bracht.
Bij deze eerste ontmoeting met groote moderne kunst was ik zelf nog een bizonder gek samenstel van smaak en wansmaak. Een der eerste muziekboeken die ik kocht, dat waren de symphonieën van Beethoven — maar ik had ook een pianouittreksel uit „Giroflé-Girofla", ik had cen fantasie op „das Goldene Kreuz", waar ik mij wel mee amuseerde, terwijl het zeer ordinaire boem-boem muziek was. En toch, ik herinner het mij zeer goed, de bedoelingen van Wagner, die sommigen zoo duister schenen, waren mij direct zeer duidelijk. Toen eenige ja-

ren later, bij mijn komst aan de Academie, Witsen, die een anti-Wagnerman was, mij zeide: „Nu, wat beteekent dat nu, die malle vioolfiguren om het plechtige pelgrimskoor in het Voorspel van Tannhäuser" — toen kon ik hem uit mijn herinnering aan die eerste Rotterdamsche uitvoering antwoorden: „Kerel, dat is een prachtige combinatie van de twee groote elementen van het Drama: het geestelijk godsdienstig leven, wijd en plechtig gedragen, — en daar tegen in en omheen, het onrustige, hartstochtelijke, materieele verlangen"...

In November was ik weer thuis; 't huis was leeg (mijn moeder logeerde bij mijn getrouwde zuster) en ik speelde, o zoo gelukkig door wat ik gevonden had, drie weken achtereen, elken dag de pianofantasie op den Tannhäuser, waar ik vroeger niets van begreep. De slechte dingen waren daarmee niet dood, maar de goede leefden, naar ik hoop en geloof, voortaan sterker.

Ik zou 't stuk tusschen de Kweekschool en de Academie in eens op willen schrijven, als een in zich zelf complete periode van overgang. Het allerbeste, en bijna uitsluitend, werd ik dien geheelen tijd door begeleid door de, in den Bosch zeer bizondere figuur van Stracké. Overigens liep ik vrij eenzaam. Wat er nog in mij leefde van vroegere liefde-neigingen, dat stierf in die dagen. Alle oude kennissen gingen weg; die bleven, werden mij vreemd en ik had geen andere verplichtingen, dan die ik mijzelf oplegde.

Toen, in November, ging ik naar de teekenschool. Vóór mijn reis naar Delft had ik al een bezoek aan Stracké gebracht, en met hem afgesproken dat ik komen zou. Nu ging ik elken dag bij hem teekenen. De lessen waren alleen 's avonds, maar overdag kwam ik toch werken in de leege naaktklasse der Teekenschool, en 's avonds in de gewone les.

De Teekenschool was een ouderwetsch,

dof gebouw, dat in zijn meest verzorgde gedeelten nog eenigszins aan den „Stile-Empire" deed denken. Door een langen gang, die er vrij vochtig uitzag, kwam ik aan de antiek-klasse. Daar passeerde ik vier à vijf verwaarloosde antieken, en kwam dan in de naakt-klasse, waar voor mij eerst koppen, toen torsen werden opgesteld. Ik stond daar heerlijk rustig te teekenen en zoo nu en dan kwam Stracké bij mij, met een groote chamber-cloack aan, een lange Duitsche pijp, en een mutsje met een kwast op zijn goedigen grijzen kop.

Stracké was een bizonder man. Hij was geen groot man, maar hij was iemand van wien je houden kunt. Hij was erg teruggetrokken, hij sprak binnensmonds en sommigen konden hem niet goed verstaan. Maar ik verstond hem altijd. Hij had veel gereisd, hij had gewoond in Londen, in Münster, in Rotterdam, Amsterdam, Parijs, Brussel. Hij behoorde heelemaal tot de Duitsche Romantische

Christelijke school, tot de schwärmerische Roomsche kunstenaarsgroep, die in de Nazareners haar begin gehad had. Hij was voor mij een kinderlijk-eerlijk, vroom en liefderijk man, die bovendien zeer tolerant was en wel begreep, dat er buiten hem nog andere dingen bestaan konden. Hij wist wat dat is: „gevoel hebben voor iets" en dat was hem het voornaamste. Daarom verstonden wij elkaar direct en ik ben misschien de eenige in den Bosch geweest met wien hij vertrouwelijk was.

Als ik overdag kwam werken, gaf Stracké mij les. Dan stond hij soms een half uur bij mij te praten, en hij vertelde mij van Ittenbach en Steinle, van Overbeck en Moritz von Schwind, van den ernst der Duitsche artiesten. Met een gemoedelijke, zachte stem sprak hij ook over al wat hij als artiest ondervonden had. Hij was een man van eerbied; ik bedoel dit sentiment had hij heel sterk voor de dingen die hij liefhad. Hij had iets van

den vromen ernst van een kloosterbroeder, hij was heel eenvoudig, ging met niemand om, was altijd aan het werk, en altijd genegen om met liefde te komen kijken naar wat ik deed.
Stracké hield mij serieus aan 't werk, en met dankbaarheid denk ik er aan hoe goed mij dat deed. Hij was geen praatjesmaker; al wat hij mij zeide, dat kwam werkelijk uit zijn hart. Hij vond mij te wild, hij had een zekere minachting voor het frivole van Doré, een vage appreciatie voor de Hollandsche schilders, veel liefde voor de Duitsche romantici, maar vooral een groote vereering voor de klassieken. En hij liet mij werken op elke teekening, weken lang naar één antiek teekenen. De tors van den Laokoon, daar hield hij mij vier weken mee bezig. Elk schaduwtje moest zijn vorm hebben en de lijnen moesten vervloeien in den toon der geheele teekening.
Tot aan de schemering stond hij soms, de groote, vermoeide man, te praten over

de schoonheid der antieken en over Winckelmann, die dat zoo mooi begrepen had. En wanneer hij weg was, dan zat ik in de stilte van den vallenden avond nog lang aandachtig te staren naar zwijgende antieken, waar de oude Stracké met zooveel liefde over sprak en naar de witte wegduisterende figuur van mijn Laokoon.
Dat waren wel mooie dagen!
Drie middagen in de week ging ik, om rechtlijnig teekenen te leeren, naar den architect der St. Janskerk, een Noord-Brabantsch vriendelijk en joviaal man. Maar op de werkplaats van den St. Jan voelde ik mij heelemaal niet thuis. Ik vond er fabriekswerk, ik rook er de routine en het geldverdienen. In een houten loods zat ik met een paar andere jongelui en ik moest met passer en lineaal een plaat copieeren. En de prachtige St. Janskerk zag ik met geschilderde glazen vullen, die ik toen al afschuwelijk vond.
En een paar uren in de week volgde ik de

lessen in beschrijvende meetkunde op de Hoogere Burgerschool, wat volstrekt geen schitterende resultaten gaf.
Maar het lesnemen bij den architect en aan de Burgerschool duurde maar kort. Stracké vond dat er een artiest in mij stak, dat het zonde was zooveel tijd te verbeuzelen aan wiskunde en met passers en linealen lijntjes trekken. Ik zou dus alleen bij hem werken: veel lezen, ernstig teekenen en dan eindelijk ook schilderen. Hij sprak er met moeder over, die wel eenigszins huiverig was toen zij het vooruitzicht van een vaste betrekking in eens zag verdwijnen, maar zich toch bij het advies van Stracké neerlei.

Wanneer 't mij nu moeilijk valt om gepreciseerd over de menschen en de voorvallen uit mijn leven te schrijven, dan komt dit, geloof ik, vooral doordat ik langzaam, langzaam, zelf begon te leven. Ik begon mijzelf te voelen en niet meer zoo erg de anderen. Vóór

dien tijd voelde ik altijd den druk der vreemden — ik was beklemd tusschen de fatale meerdere krachten der anderen.
Nu begon ik vrij te staan, naast een man die mij ophief, die geloof in mij had.
Nu was de gelegenheid om op rust te komen en in de ongestoordheid van mijn denken te hooren naar de geluiden die van binnen kwamen en te zien naar het leven in mij.
Van de vroegere vrienden was er een in de stad gebleven, als leerling van het gymnasium. Dien begon het een beetje te interesseeren dat ik met eenig succes nieuwe studiën maakte, wij spraken elkaar nog nu en dan, maar zooals ik in het begin zeide: de oude verhouding bestond niet meer. En wij hadden altijd debatten over het geloof. Hij was een positieve natuur, — ik het tegenovergestelde. Hij voerde altijd allerlei feiten aan, die streden met dit of dat détail van het Katholieke geloofs-ensemble. Voor mij hadden die feiten met wat ik gevoelde

als een geloof, niets te maken, 't waren dingen van geheel andere orde — zij hadden voor mij geen aanraking met elkaar. Door het liberalisme van mijn vriend, begon ik mij de schoonheid van het Katholicisme bewust te worden. Ik zag dat er onnoembare dingen waren, die ik zeer liefhad en voor vele noembare had ik slechts zwijgende terughoudendheid. Het ontbindingsproces van de Katholieke dogmatiek had nu en dan wel invloed op mij — ik herinner mij zelfs uit mijn Kweekschooltijd perioden waarin ik mijzelf absoluut een ongeloovige voelde — maar voortdurend openbaarde zich in overweldigende grootschheid het Algemeene, het Al omsluitende, het rust schenkende van de religieuse idee — die het Heelal maakt tot een Godskristallisatie, en de opperste macht verkondigt van den allerreinsten Geest over alle dingen.

. . . . . .

Van deze uitgave, die gedrukt is ter Boekdrukkerij van de fa. G. J. van Amerongen & Co. te Amersfoort, zijn twintig exemplaren gedrukt op geschept papier van Pannekoek. Het portret, de initialen en de sluitstukken zijn in koper gegraveerd en in hout gesneden door Debora Duyvis